OSMANLI YÖNETİMİNDE XIX. YÜZYIL ERMENİ OKULLARI VE FAALİYETLERİ

Kılıç, R. (2007).XIX. yüzyıl Osmanlı yönetiminde Ermeni okulları ve faaliyetleri. Uluslararası Türk-Ermeni Toplumu Birlikte Yaşama Sanatı Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, (20-22 Nisan 2006), Kayseri, C. IV, ss. 77-88.

Prof.Dr Remzi Kılıç
Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Türkler ve Ermeniler, Anadolu ya da Ön Asya olarak bilinen coğrafyada, dokuz yüzyılı aşkın bir zamandır bir arada yaşamışlardır. Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları gibi, önemli Türk devletleri zamanından beri Türkler ve Ermeniler beraber yaşamışlardı. 1326 yılında Osmanlılar tarafından Bursanın alınmasıyla birlikte Orhan Gazi, Ermenilerin Kütahyada bulunan ruhanî merkezlerini Bursaya nakletmiştir . Fatih Sultan Mehmedin İstanbulu fethinden bir müddet sonra 1461de, Bursada bulunan Ermeni ruhanî reisi Ovakim efendi ile Anadoludan bir miktar Ermeni İstanbula getirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet tarafından Samatyada ki Sulu manastırisimli kilise Ermenilere verilerek, Ermeni Patrikliği kurulmuş ve Ovakim efendi Ermenilere patrik tayin edilmiştir . Bütün Ermenilerin dinî-ruhanî reisi sıfatı tanınarak, Ermeni toplumuna karşı, Osmanlı devletinin yakınlığı, hoşgörüsü ve güveni gösterilmiştir.
XIX. Yüzyıla gelindiğinde nüfusu otuz milyonu aşan ve bünyesinde çeşitli din ve millet mensuplarını yaşatan, Müslüman ve gayr-i müslim toplulukları barındıran Osmanlı devleti yönetiminde, 1839 Tanzimat Fermanından sonra yalnızca Müslümanlar görev almamışlardır. Ermeniler, Yunanlar, Slavlar,

Bulgarlar, Rumlar Yahudiler, Romenler, Macarlar ve daha bazı küçük topluluk mensupları da, Osmanlı devlet yönetiminde üst düzey görevler almışlardır. Bu geniş ve her kesime hitap eden yönetim anlayışı farklı kesimlerin bir arada bulunmasını kolaylaştırmış ve değişik unsurlardan bir bütünlük meydana getirmiştir. Osmanlı devleti topraklarında yaşayan toplulukların, kendi inançları, gelenekleri ve anlayışları doğrultusunda, kendi kendilerini ifade etmelerine müsaade edilmiştir. Osmanlı devleti, Türk ve Müslüman olmayan toplulukların alt kimliklerinin korunmasına ve sürdürülmesine izin vermiştir .

Yüzyıllar boyu çeşitli toplulukları bir arada yöneten Osmanlı devleti, farklı etnik yapıdan gelen, farklı din ve kültür sahibi olan toplumlara karşı, geniş bir barış ve hoşgörü anlayışı içerisinde bulunuyordu. XIX. Yüzyılın başlarında, II. Mahmut (1808-1839) dönemine kadar Ermeni toplumu, Osmanlı devleti bünyesindeki diğer unsurlar gibi, tam bir serbestlik, huzur ve imkan içerisinde bütün şartlardan ve fırsatlardan yararlanarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. II. Mahmut: Tebaamdan Müslümanları Camiide, Hıristiyanları Kilisede, Yahudileri de Havrada görmek isterimdiyerek, Osmanlı vatandaşlarının istedikleri ve mensup oldukları dinin gereklerine hürriyet içerisinde uyabileceklerini belirtmiştir. İnanç ve ibadetlerini serbestçe devam ettiren Ermeni toplumu, kendi dillerini, kültürlerini, dinî yaşamlarını ve sosyal ilişkilerini öteden beri açmış oldukları cemaat okullarında öğreniyorlar ve öğretiyorlardı.

Burada, XIX. Yüzyıl boyunca, Osmanlı topraklarında 1811 yılından itibaren 1897 yılına kadar açılmış bulunan, Ermeni toplumuna ait okulları ve faaliyetlerini ortaya koymak istiyoruz. Ermeniler tarafından açılmış bulunan her seviyedeki Ermeni okulları, bunların öğretmen ve öğrenci sayıları, ders müfredatları, okulların Ermeni cemaatine sağladığı yararlar, Ermeni toplumunun sosyal ve kültürel yaşamına katkıları belirtilecektir.

Ayrıca, Osmanlı devletinin Ermeni toplumunun eğitim kurumlarına bakış açısı, desteği ve katkıları, okullara

sağladığı fırsat ve imkanlar irdelenecektir. XIX. Yüzyıl Osmanlı devleti yönetiminde Ermeni okulları, eğitim alanında Türk-Ermeni ilişkilerine katkıları, gelişim ve değişime getirdiği yenilikler nelerdir? Ermeni okullarının Türk-Ermeni toplumlarının yüzyıllar boyu birlikte yaşama sürecine olumlu etkileri neler olmuştur? Bu hususlara değinilecektir.

XIX. Yüzyıl, tarihçilere göre Osmanlı devletinin gerçekten en uzun yüzyılı olmuştur. Çünkü XIX. Yüzyılda Osmanlı devleti, insan hak ve hürriyetleri konusunda Avrupanın da tesiri ile II. Mahmud devrinde birtakım ciddî yenilikler ve değişimler gerçekleştirmiştir. 1826da son derece bozulmuş olan Yeniçeri Ocağının kaldırılması, 1839da Tanzimat Fermanı ve 1856da Islahat Fermanının ilanını görmekteyiz. 1863de Ermeni Milleti Nizamnamesihazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bu gelişmeler ve değişiklikler, bütün yurttaşların devlet yönetiminde eşit ve ortak, hak ve sorumluluklara sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca, 1876da I. Meşrutiyetin ilanı ve 1877-1878de Osmanlı-Rus harbi gibi önemli olaylar, değişim ve batılılaşma yolunda önemli adımlar olarak ortaya çıkmıştı.

Esasen, Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı toplumunda hızlı bir değişim süreci başlamıştı. Bütün gayr-i müslim cemaatlere, bu arada Ermenilere de en geniş haklar ve özgürlükler sağlanmıştır. Millet-i sâdıkakonumunda olan Ermeniler, Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Osmanlı devletinin en güvenilir unsuru olma özelliğini korumaya devam etmişlerdir. Ermeni toplumu tarihinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı devletinden görmüştür . Ermeniler, milli kimliklerini ve varlıklarını ancak Türk idaresinde koruyabilmişlerdir. Ermeniler, Osmanlı toplumu bünyesinde yüzyıllardır, huzur içerisinde yaşamışlardı. Devletin asıl sahibi olan Türklerden daha rahat ve güvenli bir şekilde hayatlarını idame ettirmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmetten itibaren yaklaşık olarak dört yüzyıla yakın çok çeşitli etnik kökeni ve dinî inançları farklı milletleri bir arada yönetmeyi başaran Osmanlı devletinde gayr-i müslimlerin ve bu arada Ermenilerin de, dinî ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamıştı. Osmanlı

yönetiminde Ermenilere birçok okullar, kütüphaneler ve hatta matbaalar açılmasına müsaade edilmiştir. Ayrıca Ermeni gençler, XIX. Yüzyıl boyunca tahsil amacıyla eğitim öğretim için Avrupa üniversitelerine serbestçe gönderilmiştir .
Ermeniler, Osmanlı devleti yönetiminde hem dinî hem de millî açıdan hür ve rahat bir dönem yaşamışlardır. Osmanlılar zamanında Ermeni patrikliği çok geniş yetkiler ile donatılmıştı. Ermeni Kültürü, özellikle Gregoryan Kilisesi vasıtasıyla korunarak sürdürülmüştür. Ermeni halkta, Osmanlı halkları arasında refah düzeyi en yüksek halklardan bir olarak yaşamıştır. Ermenilerin Hıristiyan mezhepleri içerisinde kendilerine has ayrı bir yeri vardı .

XIX. Yüzyılda Osmanlıda Ermeni Okulları:

XIX. Yüzyılda Osmanlı devleti bünyesinde her kademede olduğu gibi, eğitim kurumlarında da çöküş işaretleri başlayınca, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler, Anadolu şehirlerinde gerçek anlamda birer eğitim öğretim seferberliğine girmişlerdi . Osmanlı Türkiyesi diyebileceğimiz Anadolu coğrafyasında, açılmış olan gayr-i müslim okullarını yabancılar tarafından açılmış olan okullardan ayrı mütalaa etmek hayli zordur. Çünkü gayr-i müslimler kendi irade ve istekleriyle yabancılarla işbirliği yapmışlardı . Nitekim yabancıların emperyalist arzularla, misyonerlik yoluyla faaliyet gösterdikleri Türkiye toprakları üzerinde kurduğu okullarda, azınlıklar da yabancılara öğrenci, din adamı gibi, konularda destek vermişlerdir.
Ermeni azınlığın Osmanlı yönetiminde, eğitim alanındaki teşkilatlanması, XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştı. Bundan önce Ermeni okulları varsa da ancak, Türkiyenin bazı bölgelerinde dağınık halde bulunuyorlardı. Kapalı cemaat şeklinde kendi çevrelerinde dil ve din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri içerisindeydiler. 1831 yılı Haziran ayında William Goodell ve ailesi, Amerikan Board misyonerleri tarafından Maltadan İstanbula getirilerek yerleştirilmişti. Goodell, İstanbulun Büyükderede bir eve oturmuş, Türkçe ve

Arapçayı mükemmel bir surette öğrenmiş bulunuyordu. Ermeniler arasında misyonerlik faaliyeti ile görevlendirildiği için yanında, Ermeni alfabesiyle Türkçe yazılmış bir İncil bulunuyordu. Goodell, bunu Protestanlığa yakın ilgi duyan iki Ermeni papazıyla birlikte Beyrutta hazırlamıştı. Bu İncilin kopyaları kırk yıl boyunca çoğaltılarak dağıtılmış ve Ermeniler dinî bilgilerini bu kitaptan öğrenmişlerdi .
Ermeni okulları konusunu inceleyen Azadyona göre, 1790 yılına gelinceye kadar Osmanlı devleti içinde, okul niteliği taşıyan bir Ermeni kurumuna rastlanmamıştır. Ancak, Rahip Mateos, Kumkapı Ermeni Kilisesinde Ermeni çocuklarına ve gençlerine ders verdiğini belirtmektedir. Tespitlerimize göre ilk resmi Ermeni Okulu, 1790da Şinork Mığırdıç ve Amira Miricinyan tarafından Galatada izin alınmak suretiyle açılmıştır. Yine 1790da açılan Ermeni okullarından biri de Mesropyan okuludur. Kumkapı Kilisesi Başpapazı ve Kumkapı mektebi Ermenice öğretmeni Erzurumlu Papaz Mesrop tarafından, 1808 yılında yayınlanan gramer muhtırasında, Patrik Ohannes Çamaşırcıyanın devrinde (1803-1812) İstanbulun bütün semtlerinde Ermeniler, ücretsiz cemaat mektepleri açmışlardı , diye belirtilmektedir.
1824 yılında Patrik Karabet, Ermenice gramer okutan tek okul olan Kumkapı Mektebini Patrikhanenin himayesi altına almıştır. Patrik Karabet, 10 Temmuz 1824 tarihinde, Anadoludaki diğer Ermeni cemaatlerine birer talimatname göndererek bölgelerinde yeni Ermeni okulu açmalarını emretmiştir . Ermeni toplumunun okullarının sayısı arttıkça ve okul eğitim sistemi geliştikçe, Ermeniler eğitim kadrosunun kalitesini artırmak için 1810 yılında Parise, 1816 yılında Moskovaya ve 1823 yılında da Tiflise öğrenci göndermişlerdi . 1834 yılına gelindiğinde Anadolu coğrafyasında, Ermeni okulu sayısı 120ye ulaşmıştır. Okulların sayısının artmasıyla birlikte oluşan maddi ihtiyacı Ermeni esnafı üstlenmiş ve eğitim işlerinin sorumluluğunu ise bir heyet üzerine almıştır .
Çeşitli Ermeni kaynaklarına göre Patrik Karabet, 1831 yılında Ermeni ileri gelenlerini toplayarak sayıları hızla artan okulların masraflarına katkıda bulunmalarınıistemiştir. Bunun için de Ermeni iş adamlarına masrafları ödetmek için bazı

senetler imzalatmıştı. Bu okullar mezun verdikçe, yüksek okullar açmak gereği ortaya çıkmış, sorunu çözümlemek için de 13 Eylül 1838de Üsküdardaki Cemeran Okuluinşa edilerek faaliyete geçirilmiştir .
Amerikalı misyonerler, Amerikan Ermeni teşkilatlarının yardımı ve Ermeni tüccarların desteği ile Ermeni eğitim kurumlarının, Anadoluda hızla yaygınlaşmasını sağlamayı amaçlıyorlardı. Bu yöntemle, Ermenileri Protestan mezhebine kazandırmak, siyasî nüfuz elde etmek, hem de Osmanlı topraklarına yerleşmek için Ermeni okullarını kullanmak istemişlerdi . XIX. Yüzyılda Osmanlı topraklarında Protestan Ermeni sayısı altmış bin kadar olmuştu. Ermeni cemaati Protestan, Gregoryan ve Katolik olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Amerikan misyonerleri 1834de İstanbul Beyoğlunda Ermeniler için bir ilkokul açmışlardı. Ayrıca, Ermeni eğitim sistemini ilkokul, lise ve yüksek okul şeklinde yeniden düzenlemişlerdir .
Amerikalı misyonerler, Ermeni çocukları için 1834 yılında Perada bir erkek lisesi açmışlardı. Bu okulda eğitim alanında, aktif ve katılımcı eğitim yönteminin yanı sıra, çok daha gelişmiş eğitim araç gereçlerinden yararlanılmaktaydı. Peradaki okulu model alarak, Goodellin ilk öğrencilerinden Ermeni Papazı Der Kevork, Hasköyde mevcudu dört yüz öğrenciyi bulan bir okul açmıştı . Bu arada Ermeni Patrikhanesine bağlı Papaz Bogos Pisika, Üsküdarda bir başka okul açmıştı. Bogos, ayrıca zengin Ermeni bankerlerden Hasköydeki okula maddi destekte sağlamıştı.
Amerikan misyonerleri İstanbulda sürdürdükleri eğitim faaliyetlerinin yanı sıra, İzmirde de azınlıklar için inanç, dini eğitim, özgürlüklerin arttırılması gibi faaliyetlere yönelmişlerdi. Özellikle, Hıristiyanlık inancı ve kültürünün yayılması için Maltadan İzmire naklettikleri matbaayı kurarak, açmış oldukları okullara daha çok yayın ve doküman sağlayabileceklerdi . Ayrıca, İzmirde 1836 yılında kırk öğrencisi olan bir Ermeni kız ilkokulu açılmış ve yönetimini Ermeni cemaati mensupları kendi üzerlerine almışlardı.
Bu arada Ruslar da, Ermeniler ile ilgili Osmanlı devletine karşı siyasetini, Ermenilerin eğitim kurumları üzerinde

yoğunlaştırmıştı. XIX. Yüzyılda bir kısım Ermeniler, İrandan Rusyaya göç etmişlerdi. Rusya, 1816 yılında Moskovada Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kurarak, Ermeniler konusunda daha sistemli bir çalışma başlatmıştı. Rusya, 1826-1828 yıllarında İranla yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828de imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçivan hanlıklarını birleştirerek, Ermeni Vilayetini kurup, ardından İrandan yeni bir Ermeni göçü gerçekleştirmişti. Ruslar, Kafkasya hakimiyetini sağladıktan sonra, kurmuş olduğu Ermenistan Vilayetine, Anadoludaki Ermenilerin de göç etmelerini istemişlerdir .

Ermenileri ayrı bir siyasî güç olarak, Osmanlı devletine karşı kullanmak isteyen Rusya Çarlığı, bu konuda İngiltere Krallığı ve Fransa tarafından da desteklenmiştir. Ermeniler başta olmak üzere, azınlık okullarında gayr-i müslim gençlerine; kendi dilleri, dini inançları ve ibadetleri, tarihleri, edebiyatları, kültürleri ve diğer müspet ilimler okutulmaktaydı. Ermeni okullarında eğitim bütünüyle din adamlarının elindeydi.

Ermeni toplumunda, yoksul öğrencilere yönelik ilk yatılı okul, 1838de İstanbulda Bezciyan tarafından açılmıştır. Bezciyan tarafından hazırlanan yönetmenlikte; Ermeniceden başka dil konuşulmaması, öğrencilere dayak atılmaması, okuyan öğrencilerin okul idaresinin izni olmadan alınıp sanata verilmemesi gibi, kurallar konulmuştu . Ermeniler, 1840 yılında ilk kez Kumkapıda Lusaviriçadlı bir kız okulu açmışlardır. 1853ten sonra ise, on dört kişilik bir Ermeni Maarif Komisyonuoluşturmuştu . Ermeni Anayasası niteliğindeki 1863teki Nizamname-i Millet-i Ermeniyanadlı çalışmayla Ermeni eğitim sisteminin denetimi, Osmanlı yönetimi tarafından yirmi kişilik Ermeni Maarif Komisyonuna verilmişti. Böylece Ermeni eğitim anlayışı dini motiften kurtarılarak, millî ve siyasî bir görünümüne bürünmüştür .

1859da Ermenilerce yapılan bir istatistiğe göre, İstanbulda kırk iki tane Ermeni okulu ve bu okullarda toplam beş bininin üzerinde öğrenci bulunduğu belirtilmiştir. 1871deki bir araştırmaya göre de, İstanbulda kırk sekiz Ermeni mektebinde

toplam olarak altı bin civarında öğrenci bulunmaktaydı. Yine Ermeni Maarif Komisyonunun 1874 yılı verilerine göre, Anadoluda toplam 469 tane ilk ve ana mektebi, Ermeni okulu mevcut bulunuyordu . Ermeni okullarında uygulanan eğitim programında; daha çok siyasî eğitime ve beden eğitimine önem verilmiş, öğrencilerin kişisel beceri ve yeteneklerini geliştirmeleri ve hayatta kendi kendilerine yeterli olmaları amaçlanmıştı .
1893 yılı itibariyle Türkiyede 4085 öğrenciye hizmet veren beş kolej vardı. Bunlar; 1852de Harputta Fırat Koleji, 1854de Kayseride Talas Koleji, 1854de Mersinde Tarsus Koleji, 1856da Samsunda Merzifon Koleji, 1863de İstanbul Bebekte Robert Koleji olarak açılmış eğitim kurumlarıydı. Lise düzeyinde eğitim veren bu kolejlere ilaveten, ayrıca, seksen adet orta dereceli okul bulunuyordu. Bu okulların ise on altısı yatılı kız okulları idi. İlkokul seviyesinde 530 ilkokul vardı. Toplam 624 okulda 27400 civarında öğrenci bulunmaktaydı .

Sonuç:

Ermeniler, XIX. Yüzyılda Osmanlı devletinin Avrupa devletleri karşısında gerilemeye başladığı fırsatını kendi lehlerine değerlendirerek, Hıristiyanlık ve Ortodoksluk özgürlüğü düşüncesiyle ciddî mesafeler almışlardır. Esasen Osmanlı ülkesindeki, her bir azınlık grubu yönlendiren Batılı Hıristiyan devletler, eşitlik, hürriyet, adaletsloganı ile bütün gayr-i Türk ve gayr-i müslim unsurları kışkırtıyorlardı. Amaçları, Osmanlı ülkesinden koparacakları toplulukları kendilerine sözde bağımsız-sömürge yapmak ve dünya yüzeyindeki pazar paylarını artırmaktı. Ne yazık ki, yüzyıllarca barış, inanç ve ibadet özgürlüğü içerisinde yaşayan Ermeniler ve diğer toplulukların çoğu ise, bu ayrılıkçı rüzgarlara yelken açıyorlardı .
Osmanlı devleti yönetiminde gerek gayr-i müslim, gerekse yabancılara eğitim kurumu açma imkanı verilmiş, hatta bu okulların açılması teşvik edilmiştir. Bu durum her geçen gün artarak gelinen noktada, Ermeni okullarına İstanbul ve

Anadoluda 1901-1902 yıllarında toplam 104.300 öğrenci devam etmekteydi. Yabancı okulları, Azınlık okullarından bazı yönleri itibariyle ayrı mütalaa etmek zordur. Yabancı devletlerin, Osmanlı devletinde açmış olduğu okullara gelince, 1897 yılında; Fransa 127, İngiltere 60, Almanya 22, İtalya 22, Avusturya 11, Rusya 7 ve Amerika Birleşik Devletleri 131 okula sahip bulunuyorlardı .

Osmanlı devleti kendi bünyesindeki azınlıkların eğitim işlerini düzenliyor, onlara geniş bir müsamaha gösteriyordu. Cemaat eğitimi; cemaat veya millet ismi verilen ve Müslüman olmayan toplulukların sahip olduğu eğitim teşkilatı idi. Osmanlı ülkesinde yüzyıllar boyunca azınlıklar, ibadet ve eğitimlerini istedikleri gibi yapıyorlardı. Bu eğitim teşkilatına dâhil her dereceden okullar, azınlık cemaatleri tarafından kurulmakta ve cemaat parasıyla işletilmekte idi. Osmanlı devleti 1856 yılından beri -Islahat fermanıyla- sadece bu okulların öğretim usullerini tespit ediyor ve öğretim elemanlarını tayin ediyordu .

Osmanlı devleti, kuruluşu ve devlet geleneği itibariyle bir Türk devleti ve hanedanlığıdır. 1299 yılından 1839 yılına kadar -Tanzimatın ilanına değin- 540 yıl boyunca Türk-İslam anlayışı ve usulü üzerine devlet, Müslüman tebaa tarafından idare edilmiştir. Ancak gerek Batıda ortaya çıkan 1789 Fransız sanayi inkılabının tesiri sonucu meydana gelen milliyetçilik akımları, gerekse Avrupa devletleri karşısında geri kalmışlığın verdiği sıkıntılar veya baskılar sonucu, devlet yönetiminde gayr-i müslimler ile Müslümanları aynı vatandaşlık seviyesine ve eşit haklar ile yönetim kadrolarına görevlendirme uygulamasına geçilmiştir.

Yabancı okullar ile Azınlık okulları ortak çerçevede hareket ederek, Osmanlı devleti içerisinde ayrılıkçı hareketlere destek vermişlerdir. Misyonerler ile birlikte, Türk millî varlığına zararlı faaliyetleri sonucu, Osmanlı devletinin yıkılışını hızlandırmışlardır. Ermeni okulları başta olmak üzere, Azınlık okulları Türk eğitim sisteminin modernleşmesine, batılı ülkeler tarzında eğitim yapılmasına, müspet bilimlerin öğretim kurumlarında geliştirilmesine de

katkı sağlamıştır. Türkiyede, Türk toplumunun değişimi, demokrasinin gelişmesi, kadın hakları ve eğitimde fırsat eşitliği gibi konularda yararlı etkileri olmuştur. Ayrıca, Türkiyede siyaset, ekonomi, basın-yayın, yönetim sahasında bazı başarılı şahsiyetler, Yabancı ve Azınlık okullarında yetişmiştir.

Osmanlı devleti, yüzyıllar boyunca; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında çok çeşitli milletleri, toplumları, çeşitli din ve mezhep mensuplarını yönetebilmiş bir dünya devletiydi. Bu anlayış yüzyıllar içerisinde, gerek Türk tarihinin enginliklerinden gerekse İslamiyetin hoşgörü anlayışından kaynaklanıyordu. Çok geniş coğrafyalarda, uzun ömürlü, çeşitli milletleri ve inançları bir arada yaşatma, herkese saygı ve barış içerisinde muamele etme hoşgörüsü ancak Türklere mahsus zengin bir uygulamadır. Ermeni toplumu, yüzlerce yıl Türkler ile bir arada yaşayarak varlıklarını tam bir güvenlik içerisinde sürdürmüşlerdi. Osmanlı devletinin yıkılmasından bu tarafa geçen süre içerisinde eski Osmanlı ülkelerinde, 40-45 kadar devlet ya da topluluk ortaya çıkmıştır. Birçoğu hala Türkün adaletini, eski yüzyılların huzur ve barış ortamını aramaktadır.

K A Y N A K Ç A

DAĞLI, Mustafa; Anadoluda Kurulan Yabancı Okullar ve Tesirleri, (Basılmamış
Doktora Tezi), Kayseri, 1990.
ERGİN, Osman; Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası, C. I-II, İstanbul, 1977.
ERGÜN, Mustafa; II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914),
Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
EROĞLU, Hamza; Türk İnkılap Tarihi, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1982.
ERTUĞRUL, Halit; Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi,
Nesil Yayınları, İstanbul, 1998.

ERYILMAZ, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslim Tebanın Yönetimi,
Risale Yayınları, İstanbul, 1990.
E. WHİTE, George; Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerika Koleji Hatıraları, Terc. Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
HALAÇOĞLU, Yusuf ; Ermeni Tehciri, Babıâli Kültür Yayınları, 7. Baskı,
İstanbul, 2005.
HAYDAROĞLU, İlknur Polat; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,
Ankara, 1993.
KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
KOCABAŞ, Süleyman; Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?, Vatan Yayınları,
5. Baskı, İstanbul, 2003.
KOCABAŞOĞLU, Uygur; Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika, İstanbul,
1989.
KILIÇ, Remzi; Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları, Türk Kültürü, S. 431,
Yıl XXXVII, Ankara, Mart 1999.
SEVİNÇ, Necdet; Ajan Okulları, İstanbul, 1975.
ŞİMŞİR, Bilal; Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985.
İLTER, Erdal; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),
Ankara, 1988.
TOZLU, Necmettin; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okulları,
Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
VAHAPOĞLU, M. Hidayet; Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları,
Ankara, 1990.